

شناسایی، طبقه‌بندی و تحلیل دستبافته‌ها در آثار آقا صادق (فعال در نیمه‌ی دوم سده‌ی دوازدهم ه.ق.)

چکیده:

آثار آقا صادق (محمدصادق) نقاش دربار کریم خان بازنمایی از مصادیق فرهنگی گوناگون عصر وکیل‌الرعیای از جمله بافته‌های سنتی است. مقاله می‌کوشد کارهای هنری آقا صادق را نخست به منظور شناخت نقش و طرح بافته‌ها، سپس با هدف درک رابطه‌ی مضمون اثر و طرح، نقش و محل قرارگیری بافته مطالعه نماید. آثار به یادگار مانده از آقا صادق با تکیه بر رقم‌وی رهیافتی به دوره‌ی خلق آن است. پرسش این است که طرح و نقش بافته‌های موجود در آثار آقا صادق با توجه به حضور وی در دربار نادرشاه افشار، کریم خان زند، سایر حاکمان زندیه و آغامحمدخان قاجار تغییر نموده و یا به یک شکل بوده است؟ ارتباط میان طرح و نقش و محل قرارگیری بافته با مضمون و موضوع اثر چگونه قابل تبیین است؟ با اطلاع از تناسب نوع «رقم» آقا صادق با جایگاه سفارش دهنده یا افراد حاضر در اثر، می‌توان نسبتی میان نقش، طرح و محل

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۲۴

سمانه کاکاوند

دانشیار گروه فرش، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران.

Email: s.kakavand@art.ac.ir

DOI شناسه دیجیتال

10.22051/jtpva.2023.43671.1504

قرارگیری بافته و جایگاه اشخاص برقرار نمود؟ آثار آقا صادق چه رهیافتی به شناخت بافته‌های داری دارد؟ به نظر می‌رسد میان مضامین آثار آقا صادق و انتخاب بافته رابطه‌ی معناداری وجود دارد. جهت نیل به نتیجه‌ی پژوهش که ماهیتی کیفی داشته و از منظر هدف و روش توصیفی، تحلیلی به حساب می‌آید، به منابع مکتوب و آرشیو تصاویر برجای مانده از آثار آقا صادق در موزه‌های داخلی و خارجی رجوع شد. شیوه‌ی گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای بوده است. حدود ۲۸ نمونه دارای دست بافته تشخیص داده شد. در میان آثار مطالعه شده در این مقاله چهار دست بافته قالی، نمد، چنته و اسب پوش دیده شد و نتیجه آن که آقا صادق با توجه به نوع فضای درونی و بیرونی و مضمون اثر بافته‌ای متناسب نقش نموده است.

واژگان کلیدی: آقا صادق، نگاره‌های نیمه‌ی دوم سده‌ی دوازدهم، دستبافته‌ها، زندیه، طرح و نقش

مقدمه

از این حیث که کریم‌خان زند نحوه‌ی اجرای آثار هنری و زندگی هنرمندان را مدنظر داشته و رصد می‌نموده و به‌نوعی میراث فرهنگی نیمه‌ی دوم سده‌ی دوازدهم هجری قمری/هجدهم میلادی، آینه‌ای از مختصات فرهنگی عصر زندیه است. تجسس در کارهای آقا صادق (هنرمند نیمه‌ی دوم سده‌ی دوازدهم هجری قمری/هجدهم میلادی) بخش‌هایی تاریک از شناخت بافته‌های دوره‌ی زندیه را روشن می‌کند. «به یادآوریم، گفته شده است محمدصادق و میرزا بابا هم‌زمان محمدهادی بوده و در یک شهر کار می‌کرده‌اند. کارفرمای این دونقاش، کریم‌خان زند بود، ولی امکان کار فردی از آنها گرفته نشده بود. آثار فاخر و پیرزینت محمدصادق و آثار جدی و باوقار میرزا بابا به همراه این دو هنرمند به دربار فتحعلی‌شاه (۱۲۵۰-۱۲۱۱ ق/۱۷۹۷-۱۸۳۴ م) در تهران می‌رسند» (شهادی، ۱۳۸۴: ۲۴۵). آقا صادق سه دوره‌ی زندگی را تجربه کرده است: زمانه‌ی شروع فعالیت هنری که همگام با عصر نادری بود، دوره‌ی اوج فعالیت‌های هنری وی هم‌زمان با حکومت زندیه و سومین بخش از زندگی او که مقارن بود با سال‌های ابتدایی پادشاهی قاجاریان. ابتدای کارش که به روایت اسناد مشق درس استاد، علی‌اشرف، می‌نموده است؛ اما اوج و درخشش وی که عرصه‌ای برای نمایش نبوغ و مهارت‌هایش فراهم می‌شود دوره‌ی زندیه بوده است. «او [محمدصادق] در این دوره از زندگی [دوره‌ی نادرشاه] خود بیشتر به مشق نظری و عملی می‌پردازد و از روی آثار استادش، طبق یک سنت دیرینه، گرته‌برداری و تقلید می‌کند» (آزند، ۱۳۹۴: ۱۰). توجه به موارد یادشده مقاله را بر این محور پیش می‌برد که آقا صادق نقاش و هنرمندی طراز اول در عصر زندیه بوده و درک ابعاد گوناگون و اجزای متنوع آثارش به معنای شناخت ما به ازای حقیقت آنها در عصر زندیه است. به‌طور مثال تزئینات و آرایه‌های داخلی بناها، خوراکی‌ها، جانوران، گل‌ها و گیاهان، پوشش و آرایش شخصیت‌ها و بافته‌ها اعم از دستگاہی، داری و دستی. مقاله می‌کوشد با تشخیص شناخت بافته‌های داری موجود در آثار آقا صادق، در گام نخست انواع بافته‌های به‌کاررفته را شناسایی و در صورت امکان با توجه به نوع بافته طرح‌های فرش^۱ را استخراج نموده، سپس به دنبال کشف ارتباط نوع بافته و مضمون آثار است. از این گذرگاه می‌توان به مجموعه‌ای از بافته‌های پررونق عصر زندیه و اطلاعات مربوط به آنها دست یافت. از سویی دیگر، با ملاحظه‌ی

فراوانی و گوناگونی سجع و امضای آقا صادق در ادوار مختلف زندگی، تحولات نوع، طرح و نقش بافته‌ها را در مواردی که امکان مطالعه وجود دارد، به اقتضای دوره‌ی تاریخی تحلیل نماید. چه طرح‌ها و در پی آن نقوشی در فرش‌های آثار آقا صادق بیشتر دیده می‌شوند؟ مهم‌تر آنکه ارتباط مضامین آثار آقا صادق و نوع بافته‌های موجود در نگاره‌ها چگونه تبیین می‌شود؟

روش پژوهش

پژوهش در زمره‌ی تحقیقات کیفی و در دسته‌ی منابع توسعه‌ای است که با تحلیل بافته‌ها یا به عبارتی یکی از انواع هنرهای کاربردی در بستر آثار تجسمی عصر زندیه، قصد بر توسعه‌ی منابع مکتوب با محوریت هنر دوره‌ی زندیه دارد. محقق نخست به گردآوری تصاویری از کارهای آقا صادق شامل دیوارنگاره، نقاشی‌ها و آثار لاک‌ی و سپس به مطالعه و طبقه‌بندی بافته‌های موجود در آثار پرداخته است. گام بعدی تحلیل طرح، نقش، ابعاد و محل قرارگیری عناصر تصویری یادشده و تحلیل ارتباط بافته‌ها و مضامین نگاره‌ها است. جامعه‌ی آماری شامل آثار در دسترس آقا صادق (محمدصادق) عبارت‌اند از نقاشی‌های دیواری عمارت هفت‌تنان شیراز، نگاره‌هایی چون رستم خان زند، موارد موجود در موزه‌های ملک تهران، پارس شیراز، متروپولیتن^۲ و بروکلین^۳ نیویورک و ویکتوریا و آلبرت لندن و تعدادی دیگر از موزه‌ها متکی بر امضای وی است. گردآوری اطلاعات به شیوه‌ی کتابخانه‌ای انجام شده و ابزار پژوهش فیش و عکس بوده که دارای پایایی است. نمونه‌گیری غیر احتمالی و مفروض بود به در دسترس بودن نمونه‌ها که به‌طور کلی آثار موجود تعداد قابل توجهی بودند.

پیشینه پژوهش

هنر زندیه، مطالعه‌ی بافته‌های دوره‌ی نامبرده و پرداختن به هنرمندان نیمه‌ی دوم قرن دوازدهم هجری محورهایی است که منابع مرتبط را بررسی نمود:

آزند (۱۳۹۴) کتابی با عنوان محمدصادق (آقا صادق) نوشته است. این جامع‌ترین اثری است که مؤلفش با نگاهی زندگینامه‌ای ابعاد گوناگون زندگی و شخصیت آقا صادق را مطالعه نموده است. دیدگاه تحلیلی‌آزند در منبع یادشده چراغی فرازاه پژوهش پیش رو روشن نمود. کتاب یادشده تحلیلی دقیق از ادوار گوناگون زندگی آقا صادق دارد.

عالی شأنان: آقا زمان، آقا باقر، آقا صادق، میرزا حسن، میرزا محمد که هر یک در نقاشی و مصوری، مانی ثانی، بلکه به هزار درجه بالاتر از مانی بوده اند» (آصف، ۱۳۸۸: ۴۲۶).

۲. آقا صادق دوره های حکومت نادرشاه افشار، کریم خان زند، بازماندگان وکیل الرعایا و در آخر آغامحمدخان قاجار را درک نموده و به همین سبب وارث باواسطه ی سنت هنری صفویه و افشاریه و بی واسطه ی عصر زندیه و منتقل کننده به دوره ی قاجار بوده است. «محمدصادق [آقا صادق] (نقاش و قلمدان نگار ایرانی، فعال در اواخر سده ی هجدهم/ دوازدهم ه. اوایل سده ی نوزدهم/ سیزدهم ه. نقاشی او رامی توان چون حلقه ی رابط میان فرنگی سازی سده ی هجدهم/ دوازدهم ه و پیکرنگاری درباری دانست. از زمان کریم خان زند تا آغاز فتحعلی شاه فعالیت داشت. اسلوب رنگ روغنی را با مهارت به کار می برد و عمدتاً به موضوع های رزمی و بزمی می پرداخت» (پاکباز، ۱۳۸۳: ۵۲۰). نصر نیز به اهمیت آثار آقا صادق خاصه به سبب درک ویژگی های سبک هنر زندیه ارج می نهد: «پیشکسوت نگارگران زمان نیز محمدصادق بود که شیوه ی کار او تا میانه ی سده ی سیزدهم ه. ق. ادامه یافت و معرف تمام ویژگی های مکتب زندی قرار گرفت» (نصر، ۱۳۸۷: ۱۱۰). برای نگارنده عجیب می نمود که آقا صادق سبویه ای اتخاذ نکرده و برخلاف بسیاری از فرهیختگان عصر زندیه که از همکاری و تعامل با دربار آغامحمدخان سرباز زدند، وی به سوی شاه جدید رهسپار شده و آغاز به کار کرده است و جمله ای از او می رساند که او بی رغبت نیز نبوده است: «از در اطاعت از فرمان سلطان زمان محمدخان قاجار که در شکوه و جلال همچون فریدون است، شکوه و جلال نادرشاه افشار به قلم صادق نقاش بازآفرینی شد» (خلیلی و رابی، ۱۳۸۶: ۵۵).

۳. آقا صادق در قالب ها و قطعات و فنون متنوعی کار کرده و خلق نقاشی دیواری، تابلو و آثار لاکه یا روغنی (قلمدان، قاب آینه) را آزموده است. مهم تر آنکه در آفرینش نقاشی ها مشتمل بر آثار بزرگ و دیواری، تابلوها، کارهای لاکه، تذهیب، ترصیع علاوه بر رنگ روغن به تناسب، حل کاری^۵ و آبرنگ را نیز به کار برده است. «نقاشی که اختصاصاً در جهت پاک گرفتن شیوه ی صورت سازی زندی نقش اصلی را بر عهده داشت محمدصادق بود که در کلیه ی زمینه های نگارگری کار کرد. نفوذ وی در سال های بعدی حیاتش چنان قاطع و شایع بود که نام محمدصادق مظهر و معرّف تمامی ویژگی های مکتب زندی قرار گرفت، بگذریم از اینکه شمار بسیاری از آثار

اسکارچیا (۱۳۹۰) در «هنر صفوی، زند، قاجار» نگاهی کلی به هنر ادوار یاد شده داشته و جزئیات را از نظر نگذارانیده است. برهمند (۱۳۸۹) به مناسبت کنگره ی بزرگ زندیه، مقاله ای با عنوان «ترکیب بندی در آثار پیکره نگاری درباری دوره ی زندیه» در مجموعه مقالات آن رویداد چاپ نمود. نویسنده به طور کلی پیکره نگاری عصر زندیه را بررسی کرده است. خلیلی و رابی (۱۳۸۶) در کتاب «کارهای لاکه» نظر کریم زاده تبریزی (۱۳۷۶) را پیرامون تبیین «محمدصادق» و «آقا صادق» تصدیق نموده اند؛ اما از سویی دیگر اذعان داشته اند سندی مؤکد در دست نیست و ایشان رانها یک هنرمند دانسته اند. مؤلفان به شرح زندگی آقا صادق پرداخته اند و این منبع از جهت غنی بودن تصاویر مشتمل بر تمامی آثار لاکه محمدصادق مهم تلقی می شود. کریم زاده تبریزی (۱۳۷۶) در اثر تألیفی خود «احوال و آثار نقاشان قدیم ایران» در بخش حرف «صاد» به آقا صادق پرداخته است؛ اما وی مانند محققانی دیگر به تغییر نام و لقب و سجع و امضای آقا صادق با توجه به تغییر دوران زندگی هنرمند، بی توجه بوده و آقا صادق و محمدصادق را دو شخص تلقی نموده است و آژند (۱۳۹۴) به استناد مدارکی که نگارنده هم رأی ایشان است، یکی بودن محمدصادق و آقا صادق را اثبات اشاره ای. شریف زاده (۱۳۸۱) کتابی با عنوان «دیوارنگاری در ایران؛ زند و قاجار در شیراز، به زیور طبع آراسته است؛ اما نظراتش پیرامون شخصیت آقا صادق مبتنی بر نظر کریم زاده تبریزی (۱۳۷۶) بوده و محمدصادق و آقا صادق را دو هنرمند متفاوت معرفی اشاره ای.

آقا صادق (محمدصادق)^۴

منابع گوناگونی حول محور شخصیت و زندگی، ادوار کاری و آثار آقا صادق (محمدصادق) نوشته شده است. در این میان همان طور که در سطور پیشین اشاره شد برخی محققان برای محمدصادق و آقا صادق تفاوت قائل بوده و آنها را دو هنرمند مجزا دانسته اند و بعضی بر یکی بودن دو اسم یاد شده گواهی داده اند. دلایل اهمیت مطالعه در شخصیت و آثار آقا صادق این گونه قابل شمارش است:

۱. آقا صادق اصلی ترین هنرمند دربار زندیه بوده و بیشترین پرتره ها از کریم خان زند را نقاشی کرده است. رستم الحکماء در رستم التواریخ برای ذکر نقاشان تنها به نام آقا صادق اشاره می کند: «دیگر آن که در آن عصر پسند خلاق در آن آرمیده، نقاشان زیبا نگار و مصوران شیرین کار بوده اند، از آن جمله،

تصاویر ۱. الف و ب. سمت راست: مریم مقدس با کودکی در آغوش، اثر آقا صادق، اواخر دوره‌ی زندیه یا ابتدای دوره‌ی قاجاریه، رنگ روغن روی بوم (URL 1) سمت چپ: نجیب‌زاده‌ی اروپایی، اثر آقا صادق، اواخر دوره‌ی زندیه یا ابتدای دوره‌ی قاجاریه، رنگ روغن روی بوم (URL 2)

تصویر ۴. سمت چپ: شیرین سوار بر اسب و فرهاد نظاره‌گر اوست، یافته‌ی موجود در اثر جل، محل نگهداری موزه‌ی بروکلین، (URL 4)

تصویر ۳. سمت راست: شیرین آبتنی می‌کند و خسرو نظاره‌گر اوست، یافته‌ی موجود در اثر جل، محل نگهداری موزه‌ی بروکلین (URL 3)

در دست نیست» (دیبیا، ۱۳۷۴: ۲۴۸).
 ۴. شاخصه‌ی دیگر فراوانی و تنوع رقم یا امضای آقا صادق است که از ورای تحلیل آن اطلاعاتی از دوره‌ی خلق اثر به دست می‌آید. «ربع سوم سده‌ی دوازدهم شاهد برقراری صلح و آرامش در ایام دولت کریم خان زند گردید. پیشکسوت

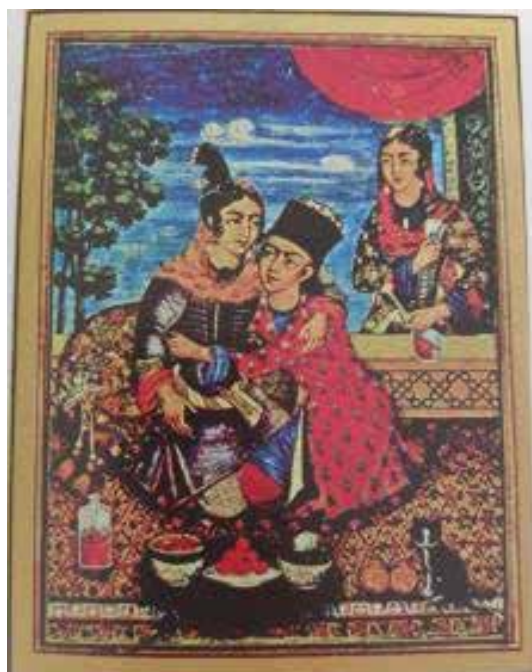
نقاشان دیگر به او منتسب گردیده است. اگر فقط همه‌ی آثار تاریخ‌دار خود استاد را در نظر بگیریم، دوران فعالیت هنری وی طیف شصت سال‌های، حدوداً از ۱۱۴۰ تا ۱۲۰۰ ق م را فرا خواهد گرفت؛ که آن هم باز مدّت زمانی بیش از حد محتمل خواهد بود. به هر صورت، جای تأسف است که در مورد آثار حقیقی و سال‌های رونق کار محمدصادق اطلاعات روشنی

تصویر ۵. بهرام گور و آزاده، اثر آقا صادق، بافته‌ی موجود در اثر اسب پوش، محل نگهداری موزه‌ی بروکلین (URL 5)

تصویر ۶. سلطان سنجر و پیرزن، اثر آقا صادق، بافته‌ی موجود در اثر اسب پوش، محل نگهداری موزه‌ی بروکلین (URL 6)

تصاویر ۷ الف و ب. عشاق، اثر آقا صادق (آزند، ۱۳۹۳: ۳۵-۳۴)

(درودگری‌های تزیینی با جلای لاک و الکل) به آسانی خوانده می‌شود و چنانکه معلوم است زندگی پرثمر و بی‌نیمه‌ی دوم سده‌ی دوازدهم را به انتهایش رساند» (رابینسن، ۱۳۷۴: ۲۲۵). احسانی نیز به تنوع آثار آقا صادق چه از منظر فن و چه

نگارگران زمان محمدصادق بود که شیوه‌ی کار در دستان او تشکل کامل یافت- شیوه‌ای که تا میانه‌ی سده‌ی سیزدهم/ نوزدهم کلاً به حال خود باقی ماند. امضای صادق بر نقاشی‌های رنگ‌روغن، مینیاتورها و آثار زیر لاک‌ی وی

تصاویر ۸ الف تا د. مضامین عرفانی (از راست به چپ: شیخ صنعان و دختر ترسا، درویش بیرو و جوان) در نقاشی‌های دیواری تکیه‌ی هفت‌تنان شیراز، اثر آقا صادق (نگارنده)

می‌گذارد که آقا صادق چون حلقه‌ای رابط سنت هنری افشاریه را به عصر زندیه منتقل نموده و تزویج آن دورا مشق هنر قاجاریه قرار می‌دهد. «این هنرمند مناظر و قیافه و حالات نفرات و تزیین و آرایش البسه و به کاربرد رنگ‌های سنگین را که تلفیق استادانه شیوه‌ی صفوی و زندیه بوده به نیکوترین اسلوبی به روی قلمدان ظاهر می‌ساخت... در گل و مرغ و آرایش و پیرایش مجالس بزمی و شکار و ارانه‌ی حالات انسان و جانوران دست قوی و پرمایه داشت» (کمال‌زاده تبریزی، ۱۳۷۶: ۲۵۸). کمال‌زاده تبریزی در دیگر از کتابش تنوع مضامین را بیشتر برمی‌شمارد: «آقا صادق در گل و مرغ و شبیه‌پردازی و تک‌چهره‌سازی و مجالس پرجماعت رزمی و بزمی و شکار و جانور سازی و حتی فرنگی‌سازی استاد بود. این هنرمند با ارانه‌ی مجالس عرفا...» (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۷۶: ۲۶۰). مؤلف «جلدها و قلمدان‌های ایرانی و نگارگری» نیز درباره‌ی گوناگونی مضامین و فنون در آثار آقا صادق نوشته است: «از نگارگر مورد بحث، تذهیب جلد‌های قرآن بسیار نفیس و مزین کردن آنها به گل و برگ، قلمدان‌های پرمایه و لوحه‌های نقاشی لاک و روغن و تصاویر

مضمون اشاره می‌کند: «از شاگردان علی‌اشرف، آقا صادق اول نقاش است که به قول مؤلف کتاب نقاشان قدیم ایران، کریم‌زاده تبریزی، در مقام تواضع در برابر استاد، سجع وی بر روی آثارش چنین بوده است: «صادق از لطف علی‌اشرف شد...» (احسانی، ۱۳۸۲: ۸۵-۸۴). کریم‌زاده تبریزی به رقم‌ها و دیگر سجع‌های محمدصادق اشاره نموده و نوشته است: «به غیر از سجع مذکور، به توکل و تبرک اسماء مبارکه، اغلب اوقات رقم (صادق‌الوعد) را در پانویس آثار ثبت می‌نمود» (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۷۶: ۲۵۸).
۵. ویژگی قابل ملاحظه در آثار آقا صادق گوناگونی مضامین و بن‌مایه‌ها است. «محمدصادق [آقا صادق] (نقاش و قلمدان نگار ایرانی، فعال در اواخر سده‌ی هجدهم/دوازدهم ه.، اوایل سده‌ی نوزدهم/سیزدهم ه.)، نقاشی او را می‌توان چون حلقه‌ی رابط میان فرنگی‌سازی سده‌ی هجدهم/دوازدهم ه. و بیکرنگاری درباری دانست. از زمان کریم‌خان زند تا آغاز فتحعلی‌شاه فعالیت داشت. اسلوب رنگ‌روغنی را با مهارت به کار می‌برد و عمدتاً به موضوع‌های رزمی و بزمی می‌پرداخت» (پاکباز، ۱۳۸۳: ۵۲۰). اسفندیاری پور نیز صحه

تصاویر ۹ الف و ب.. از راست به چپ: حضرت موسی (ع) در حال شبانی، عمارت هفت تنان شیراز، اثر آقا صادق (نگارنده) حضرت ابراهیم (ع) در حال ذبح حضرت اسماعیل (ع)، عمارت هفت تنان شیراز، اثر آقا صادق، (نگارنده)

تصویر ۱۰. مضمون رزمی در قاب آینه‌ای از دوره‌ی زندیه، اثر آقا صادق، ۱۱۸۹-۱۱۸۸ هجری (۱۷۷۵-۱۷۷۶ میلادی)، محفوظ در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن (URL7)

مخاطب در تابلوی حضرت مریم و کودکی در کنار فرشته، با رقمی متفاوت از آقا صادق که با مضمون اثر ارتباط دارد، مواجه می‌شود: «شده احیاء از دم عیسی مریم صادق».

طبقه‌بندی مضامین آثار آقا صادق

مضامین گوناگونی در آثار آقا صادق دیده می‌شود که می‌توان حول محورهای مختلفی طبقه‌بندی نمود:
۱. مضامین عاشقانه و تغزلی.

رجال عصر باقی مانده است» (احسانی، ۱۳۸۲: ۸۵-۸۴).
۶. یکی دیگر از ویژگی‌های آثار آقا صادق شخصیت‌های گوناگون از اقصای مختلفی هستند که بر صفحه، بوم یا هر سطح اثرپذیری نقش بسته‌اند. نگارنده باور دارد میان زیرانداز موجود در نگاره و موضوع نقاشی ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. به‌طور مثال در نقاشی از مضامین وین‌مایه‌های مسیحی قالبی به‌مثابه‌ی عنصر هویتی ایرانی نقشی ندارد و بیشتر زمینی ساده نقاشی شده است (تصاویر ۱ الف و ب).

تصاویر ۱۱ الف و ب. مضمونی کهن و دوئینی نبرد خیر و شر و یا قهرمان و موجودی افسانه‌ای (زبان‌کار)، اثر آقا صادق، رنگ‌روغن روی بوم، نگهداری شده در موزه‌ی بروکلین (URL 8 & URL 9)

تصویر ۱۲. قلمدان، فن لاک‌کاری، آبرنگ و حل‌کاری، اثر آقا صادق، نگهداری شده در موزه‌ی ملک (URL10)

تصویر ۱۳. قلمدان لاک‌ی، از آثار آقا صادق، جنگ کرنال، نگهداری شده در موزه‌ی ملک (URL10) سمت راست: صحنه‌ای از جنگ کرنال میان نادرشاه افشار و محمدشاه گورکانی، از آثار آقا صادق، دوره آغامحمدخان قاجار، اصفهان: کاخ چهل‌ستون، مأخذ: URL128.

۳. مضامین مذهبی: مانند حضرت ابراهیم در حال ذبح اسماعیل (ع) و حضرت موسی (ع) در حال شبانی (تصاویر ۹ الف و ب)
تصاویر ۹ الف و ب... از راست به چپ: حضرت موسی (ع) در حال شبانی، عمارت هفت تنان شیراز، اثر آقا صادق (نگارنده)
حضرت ابراهیم (ع) در حال ذبح حضرت اسماعیل (ع)، عمارت هفت تنان شیراز، اثر آقا صادق، (نگارنده)
۴. بن‌مایه‌های کهن ایران: رزمی و حماسی: بن‌مایه‌ی نبرد قهرمان و ازدها و شکار (تصاویر ۱۰ و ۱۱ الف و ب)
تصویر ۱۰. مضمون رزمی در قاب آینه‌ای از دوره‌ی زندیه،

الف - عشاق مشهور: آبتنی شیرین و نظاره‌ی خسرو (تصویر ۲)، شیرین و فرهاد (تصویر ۳) و بهرام‌گور و آزاده (تصویر ۴)
ب. عشاق و دلدادگان گمنام (تصاویر ۷ الف و ب)
تصاویر ۷ الف و ب. عشاق، اثر آقا صادق (آزند، ۱۳۹۳: ۳۵-۳۴)
۲. مضامین عرفانی: شیخ صنعان و دختر ترسا و درویش تکیه‌ی هفت تنان (تصاویر ۸ الف تا د)
تصاویر ۸ الف تا د. مضامین عرفانی (از راست به چپ: شیخ صنعان و دختر ترسا، درویش پیر و جوان) در نقاشی‌های دیواری تکیه‌ی هفت تنان شیراز، اثر آقا صادق (نگارنده)

تصاویر ۱۴ الف و ب. سمت چپ: صحنه‌ای از جنگ چالدران میان شاه اسماعیل صفوی و سپاه عثمانی، از آثار آقا صادق، دوره‌ی آقامحمدخان قاجار، اصفهان، کاخ چهل ستون (URL11)

تصویر ۱۶. رستم خان زند، اثر آقا صادق، رنگ روغن روی بوم (URL14)

تصویر ۱۵. کریم خان زند و درباریان، اثر آقا صادق، رنگ روغن روی بوم، محل نگهداری: موزه‌ی آقاخان (URL13)

اثر آقا صادق، ۱۱۸۹-۱۱۸۸ هجری (۱۷۷۵-۱۷۷۶ میلادی)،

محفوظ در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن (URL7)

۵. مضامین تکرارشونده و حکمی در هنر ایران: شکوه بردن

پیرزن نزد سلطان سنجر (تصویر ۶)

۶. مضامین روزمره: مجلس درس (تصویر ۱۲)

۷. تاریخی و وقایع‌نگاری: جنگ چالدران و جنگ کرنال

(تصاویر ۱۳ و ۱۴ الف و ب)

۸. تک‌نگاره‌ها و بیکر نگاره‌ها (خاص و عام): خاص:

کریم خان زند (تصویر ۱۵) و رستم خان زند (تصویر ۱۶)

۹. فرنگی‌گرایی و مضامین مسیحی

قبلاً به شیخ صنعان و دختر ترسا (تصویر ۸ الف و ب) در ردیف

مضامین عارفانه اشاره شده که در دسته‌ی گرایش به هنر

اروپایی و مسیحی نیز می‌تواند قرار گیرد. دونگاره (تصاویر ۱

الف و ب) نیز در بردارنده‌ی مضمونی مسیحی هستند.

تحلیل ارتباط مضامین و نوع بافته

در میان آثار گردآوری شده از مجموعه آثار آقا صادق قالی، چننه، پوشش ستوران و نم‌به‌عنوان چهار نوع دست‌بافته قابل تشخیص است. در نقاشی‌های دیواری خلق شده به دست آقا صادق در هفت تنان شیراز چننه تنها بافته داری است. در بین آثار آقا صادق تصویر کریم خان زند و درباریان دارای نم‌و سه‌نگاره‌ی رستم خان زند و دونگاره‌ی دیگر با مضمونی بزمی در بردارنده قالی است.

تصاویر ۱۸ الف و ب. کاشی گل‌دار برای تزیین کف بنا، قرن هجدهم میلادی، نگهداری شده در موزه‌ی متروپولیتن (URL 16)

تصویر ۱۷. بانویی نوازنده در کنار دلدارش، زندیه، اثر آقا صادق (URL15)

تصاویر ۱۹ الف و ب. (سمت راست): نمونه کاشی با طرح ایکات، قاجار، نگهداری شده در موزه‌ی ویکتوریا و آلبرت لندن (URL17) (سمت چپ): نگاره‌ای از دوره‌ی قاجار در بردارنده‌ی کاشی طرح ایکات، آبرنگ روی کاغذ ۲۰×۴۰ سانتی متر، اثر ابوالحسن کاشانی غفاری، نگهداری شده در کاخ موزه‌ی گلستان (URL18)

نگار نقاشی کند. بسیاری از سطوح منقوش در آثار نقاشان نیمه‌ی دوم قرن دوازدهم هجری شبیه طرح‌های قالی نقاشی شده‌اند؛ اما تصویر قالی نبوده و به نظر می‌رسد تنها شبیه به نقوش قالی است و در گذشته کاشی‌هایی منقوش برای این منظور تولید می‌شده است (تصویر ۱۸ الف و ب). «هنرمندان عهد زندیه به دلیل اصلاح تأکید مضاعف و مورد نظرشان بر سه بُعدی بودن، درصدد برآمدند تا

بافته‌ها

الف. کاشی هم نقش بافته. فرش خاصه قالی فراتر از زیرانداز در نگاره‌های عصر زندیه به حساب آمده است. گاهی تنها به عنوان تزیین کننده بوده و رسالتش زیبایی بخشی به پرده، نگاره یا تابلو بوده است (تصویر ۱۷). میل به طبیعت‌گرایی و تزیین هنرمند را به این سوپیش برده است که پارچه‌ها و زیراندازها و منسوجات و بافته‌ها را پر تزیین و پر نقش و

تصویر ۲۰. نمایش پوشش ستوران در تعدادی از نگاره‌های آقاصادق، دوره‌ی زندیه (نگارنده)

ترکیب‌بندی اثر را با واردکردن عناصر عارضی تزئینی مانند دسته‌ای از گل‌های دل‌انگیز رنگارنگ بر روی ردای پیکره‌ها، پارچه‌ها و پرده‌ها، چهارچوب‌ها و کف اتاق‌ها تا حدودی روشن و دلچسب ساخته و این مسئله را یادآور می‌سازد که تأثیر هنرمند بر پرده‌ی نقاشی‌اش بیشتر شده است. همه‌ی این نمونه‌ها می‌رساند که تولیدات هم‌زمان منسوجات در این دوره از حیث تزئین تصویری بایستی بسیار دل‌انگیز و نظرگیر بوده باشد» (اسکارچیا، ۱۳۹۰: ۴۱). به نظر می‌رسد نقاشان از نقاشی سطوح منقوش در نگاره‌ها هدفی در همین راستا دنبال می‌نمودند. تحلیل نقوش این سطوح طریقه‌ای جهت شناخت نقش مایه‌های رایج در هر دوره‌ی تاریخی به‌ویژه بافته‌ها است. نگاره‌های صنایع‌الملک در دوره‌ی قاجار نیز نشانی از کاشی‌هایی شبیه به ایکات دارند که نمونه‌ای از این کاشی‌ها موجود است (تصاویر ۱۹ الف و ب).

ب: پوشش ستوران. شکار و شکارگاه مضمونی تکرارشونده در هر دوره‌ای بوده و از طرفی دیگر مَرکَب (به‌ویژه اسب) همواره نزد ایرانیان مهم تلقی می‌شده است: «ایرانی‌ها به آرایش ظاهر اسب توجه خاصی دارند، ثروتمندان یراق، دهنه و پشت انداز اسب خود را نقره‌کوب و یا طلاکوب می‌کنند. اعطایی شاه و بزرگان مملکت به سفرای ما نیز از همین وسایل بود» (اولثاریوس، ۱۳۸۵: ۲۵۹). به همین سبب، مطالعه‌ی پوشش ستوران در نگاره‌ها اطلاعاتی از طرح‌ها و نقوش دست‌بافته‌ها در اختیار پژوهشگران می‌گذارد. [جُل] ل [ع] پوشش ستوران. (منتهی‌الارب). جل برای جنبندگان چون جامه است برای انسان که به وسیله‌ی آن نگهداری می‌شوند (از اقرب‌الموارد). جُل یا جُل آنچه پوشیده می‌شود باو ستور تا نگاه داشته شود باو از آفتاب و سرما. (حاشیه برهان چ معین از شرح قاموس). پالان حیوانات. (لغت محلی شوستر) (URL19)

بیشتر بافته‌های سنتی ایران شناخته‌شده بوده و نیاز به معرفی و تعریف طبقه‌باده شده نیست؛ اما در این میان جل و روکپلی با وجود اهمیت فراوان، به قدر کافی شناخته نشده‌اند. «جُل اسب یا رو اسبی یکی از ممتازترین و رنگارنگ‌ترین دست‌یافته‌های زنان عشایر است. ویژگی‌های جل اسب، چون تنوع رنگ، تزئینات و نقوش آن، نشان از ارزش اسب در نزد کوچ‌نشینان است؛ به همین دلیل، اسب را همچون عروسان آرایش و آذین می‌کنند» (پرهام، ۱۳۷۱: ۹۷). نگارنده بر اساس تصاویری از آثار آقا صادق که پوشش ستوران را نشان می‌دهد و نوشته‌های پژوهشگرانی چون

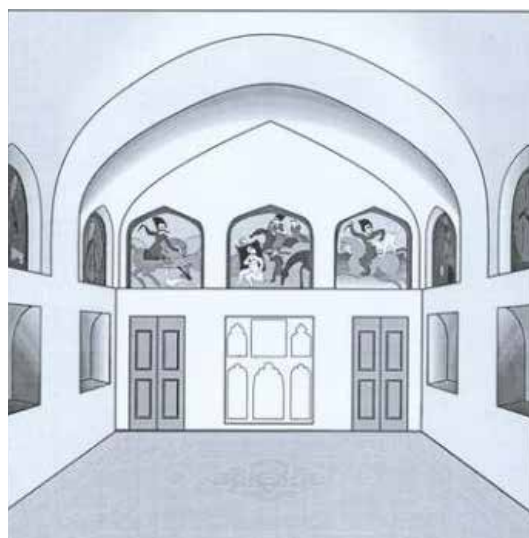
پرویز تناولی، اذعان دارد بافته‌ی موجود بر روی اسب‌ها علاوه بر اینکه پرزدار بوده، طرح و نقشی ظریف و دقیق داشته که نشان از اهمیت پوشش ستوران در فرهنگ ایرانی دارد: «آنچه از پوشش اسبان و شتران باقی مانده، نشان‌گر کیفیت بالای آنها در کار بافندگی است چنان‌که اگر این پوشش‌ها با بهترین زیراندازها و زمین‌پوش‌ها مقایسه شود چیزی از آنها کم نمی‌آورد؛ چه بسا دقتی که در اجرای آنها و تعداد ساختارهای بافتشان به کاررفته به مراتب وقت‌گیرتر و پیچیده‌تر از فرش‌های دیگر بوده است» (تناولی، ۱۳۷۷: ۵). گزنفون نیز به فرش‌های موجود بر روی اسب در عصر هخامنشی اشاره نموده و به گواهی متونی تاریخی از این دست، توجه به پوشش ستوران در ایران دراز دامن است: «اما امروز بر زمین و برگ اسبان نشان بیشتر از اتاقشان قالی پهن می‌کنند چون می‌خواهند با نرمی و ملائمت بر آن بنشینند و متحمل هیچ زحمت و آزاری نشوند» (گزنفون، ۱۳۸۳: ۲۷۵). بنابراین، شناخت انواع پوشش جانوری در هر دوره‌ی تاریخی، موجب آشنایی با بخشی از تاریخ فرش زمانه‌ی خلق آن است: «اغراق نیست اگر گفته شود که پوشش‌های حیوانی بخش مهمی از فرش بافی ایران را تشکیل می‌دهد» (تناولی، ۱۳۷۷: ۶). از سویی دیگر، به ظاهر پرزدار بودن پوشش‌های جانوری شاخصی ایرانی بوده است: «ایرانیان اغلب اسب‌پوش‌های خود را چون فرش می‌بافته‌اند، حال آنکه تورانیان اسب‌پوش‌های خود را از نم‌می‌مالیده‌اند» (تناولی، ۱۳۷۷: ۵۷). در برخی از آثار آقا صادق که مضامینی رمزی دارند، اصلی‌ترین بافته‌ها مانند بسیاری از نگاره‌های ایرانی روکپلی یا اسبپوش است. آثار نگهداری شده‌ی موجود در موزه‌ی بروکلین و دو نقاشی دیواری جنگ‌های چالدران و کرنال در کاخ موزه‌ی چهل‌ستون اصفهان نیز از قاعده‌ی یادشده مستثنی نبوده و نمایانگر پوشش ستوران هستند (تصویر ۲۰).

آثار نگهداری شده در موزه‌ی بروکلین و دربردارنده‌ی تصویر اسبپوش عبارت‌اند از: تابلوهای «آبتنی شیرین» و «شکوه‌ی پیرزن نزد سلطان سنجر»، «قهرمان در حال نبرد با شیر» و «قهرمان در نبرد با جانور زیان‌کار»، «بهرام گور و آزاده» و «فرهاد کوه‌کن در حال نظاره‌ی شیرین». از این میان، هر شش تابلو از منظر ابعاد به‌طور تقریبی در تناسب بوده‌اند: برای مثال نگاره‌های «آبتنی شیرین» ۹۱/۴ × ۸۸/۹ cm و «شکوه‌ی پیرزن نزد سلطان سنجر» ۹۱/۴ × ۸۸/۹ cm دارای ابعادی یکسان و بوم‌های «قهرمان

حاشیه‌ی تابلوی «قهرمان در حال نبرد با جانور زیان‌کار» با پنج نگاره‌ی دیگر متفاوت است؛ اما به‌طور کلی نقوش روکیلی در هر شش نگاره شبیه است. نقوش گل‌فرنگ در تابلوی «سلطان سنجر و پیرزن» بر روی پوشش اسب شخص همراه سلطان سنجر، سایه‌بان موجود در تصویر و در تابلوی «آبتنی شیرین» نیز در بافته مرکب فرد همراه دیده می‌شود. گرایش به سنت هنر اروپایی در عصر زندیه از نحوه‌ی انتخاب و کشیدن نقوش [گل‌فرنگ] نمودار است: «[شیرا کنبی] معتقد است که ارتباط تصویری و هنری ایران عصر شاه عباس با اروپا «نگارگران ایرانی یا حامیان آنها را با سه نوع هنر تصویری اروپا آشنا کرد» منظره‌پردازی، چهره‌پردازی و احتمالاً برهنه‌نگاری» (جوانی، ۱۳۹۰: ۱۴۵). نقوش و طرح کلی پوشش‌های جانوری در نگاره‌های آقا صادق موجود در موزه‌ی بروکلین یادآور قالی‌ها، قالیچه‌ها و پشته‌های تولیدی استان‌های همدان و کردستان است و جالب اینکه مناطق یادشده از قطب‌های بافت پوشش‌های جانوری بوده‌اند: «بافتندگان همدانی، ملایری و بیجاری را باید خلاق‌ترین تولیدکنندگان این دسته از روانداها [پوشش ستوران] دانست» (تناولی، ۱۳۷۷: ۶۳). در نگاره‌های جنگ‌های چالدران و کرنال نیز نمونه‌هایی از اسب‌پوش‌ها دیده می‌شود که در مجموع پوشش اسب قرار گرفته بر مرکب سلطان سلیم یکم در نقاشی جنگ چالدران پرتزین‌تر از سایر اسب‌پوش‌های موجود در نگاره‌ها است (تصویر ۱۱).

حضور می‌نویسد پوشش ستوران در دو نوع کاربردی و آرایشی بوده است: «سرزین یا رواسبی یا روزینی، نم‌د، گلیم یا قالیچه‌ای است که روی اسب می‌انداختند و دو گونه بود. گونه‌ای آرایشی که روی زین می‌افتاد و دارای شکافی در محل قاچ زین بود. گونه‌ای دیگر همچون فرشی بود که اسب را می‌پوشاند و به‌ویژه پس از تاخت اسب در سرما به روی آن می‌انداختند تا آن را عرق‌گیری کند و از سرما خوردن اسب جلوگیری» (حضور، ۱۳۹۶: ۲۰۱). در خصوص تشخیص نوع پوشش ستوران در آثار آقا صادق بنا بر طبقه‌بندی حضور، بیشتر اسب‌پوش‌ها از نوع کاربردی است. البته تصویر ۱۰ قاب آینه‌ای نگهداری شده در موزه‌ی ویکتوریا و آلبرت لندن را نشان می‌دهد که در گوشه‌ی سمت چپ تصویر اسب پوشی آرایشی بنا به تعریف حضور دیده می‌شود که شکاف دار است.

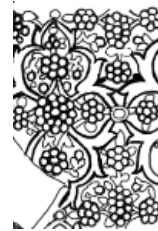
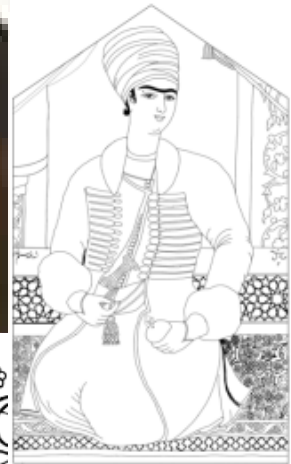
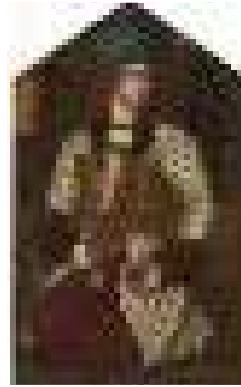
ج. قالی: تجسس، پی‌جویی و پژوهش طولانی‌مدت از سوی نگارنده موجب شده است، کمبود قالی‌های عصر

تصویر ۲۱. جانمایی تعدادی از نگاره‌های نقاشی شده توسط آقا صادق در کاخ زندیه، نگهداری شده در موزه‌ی بروکلین (URL20)

در حال نبرد با شیر» $۹۵/۳ \times ۸۶/۴$ cm و «قهرمان در نبرد با جانور زیان‌کار» $۹۵/۳ \times ۸۶/۴$ cm نیز هم‌اندازه هستند. کارستن نیبور هنگام بازدید از کاخ صادق خان (برادر کریم خان) در وصف یکی از تالارها می‌نویسد: «همچنین در این اتاق بیش از ۱۰ تابلوی نقاشی از آدم وجود داشت. انتظار نداشتم که در خانه‌ی یک مسلمان تصویری از آدمیزاد بینم. شیعه‌ها به اندازه‌ی سنی‌ها از کشیدن تصویر انسان ابا ندارند. در نسخه‌ی اول کتاب میرزا مهدی خان پرتزی نادرشاه و مغول کشیده شده بود. فقط باید گفت که نقاشی ایرانی‌ها بد است، اما رنگ‌هایی که به کار می‌برند زیبا است. بیشتر این تصویرها لباس ایرانی به تن داشتند. یکی از تابلوها، تصویر زنی بود که تقریباً تا کمر برهنه بود و تابلویی دیگر زنی را نشان می‌داد که تقریباً لخت در حال حمام کردن بود» (نیبور، ۱۳۹۰: ۴۵). تصویر جانمایی تعدادی از تابلوهای نقاشی شده در کاخ زندیه در موزه‌ی بروکلین نگهداری می‌شود (تصویر ۲۱) که یکی نیز تابلوی شیرین در حال آبتنی (تصویر ۳) و نگاره‌های نبرد قهرمانان با موجودات شر (تصاویر ۱۱ الف و ب) است.

جزئیات نقوش اسب‌پوش‌های موجود در نگاره‌ها وضوح کافی نداشته و قسمت اندکی معلوم است، بنابراین امکان توصیف و تحلیل به خوبی میسر نیست؛ اما آنچه مشخص اشاره‌ای تشابه کلی میان کلیت طرح و برخی نقوش نگاره‌های نگهداری شده در موزه‌ی بروکلین است (تصاویر ۳، ۴، ۵، ۶، ۱۱ الف و ب). پوشش‌های جانوری دارای نقش گل‌فرنگ بوده و گل‌ها در دو نوع ۷ و ۸ پر نقاشی شده‌اند.

تصویر ۲۳. دوی بی قرار، قاب آینه، عصرزند، قالی با طرح اسلیمی، مشابه واگیره قالی موجود در نگاره‌ی رستم خان زند و حاشیه‌ی مداخل (احسانی، ۱۳۸۲: ۶۶)

تصویر ۲۲. بخشی از قالی موجود در نگاره‌ی رستم خان زند (نگارنده)

تصویر ۲۴. مضمونی غنایی و تغزلی، زنی لمیده و جام در دست، اثر آقا صادق (URL21)

تصویر ۲۵. قاب آینه لاک، نوع بافته موجود در اثر؛ قالی، به احتمال عمل آقا صادق، نگهداری شده در موزه‌ی متروپولیتن (URL22)

معمولی ایران زیبا نبود» (نیبور، ۱۳۹۰: ۴۳). فرانکلین در توضیح دیدارشان به همراه جونز نایب رئیس هیأت تجاری انگلیس در بصره در روز هجدهم ژوئیه ۱۷۸۷ میلادی از اردوگاه ایرانی‌ها و در توصیف چادر میرزا محمد حسین وزیر می‌نویسد: «چادر میرزا چادر بسیار زیبا و مستطیل شکلی بود که یک طرف آن باز بود. پوشش داخلی چادر از پارچه چیت بسیار لطیف و دیواره‌ها دارای نقوش عجیبی بود و کف آن را باقالی‌های ایرانی و نمدهای طویل یزدی مفروش کرده بودند...» (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۵۷). در ادامه نیز در وصف چادر جعفرخان^۳ زند می‌آورد: «چادر خان که مستطیل شکل بود بسیار زیبا و باشکوه به نظر می‌رسید. سقف آن راسه دیرک که دارای قبه‌های طلایی بودند، برپا نگاه می‌داشت... دیواره‌های چادر با پارچه‌های لطیف ابریشم ابری رنگ پوشانده شده و کف آن، مثل چادر وزیر با یک قالی نفیس و نمدهای طویل مفروش شده بود» (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۵۸). منابع مکتوب برجای مانده از دوره‌های زندگی و قاجاریه نمند را به عنوان یکی از زیراندازهای اصلی منازل معرفی می‌کنند: «در این وقت فرش یکپارچه به اندازه‌ی اتاق [اتاق] هیچ معمول نبود بلکه کناره و سرانداز و میان فرش مرسوم بود. کناره و سرانداز اعم از قالی یا نمند باید یک جور و میان فرش

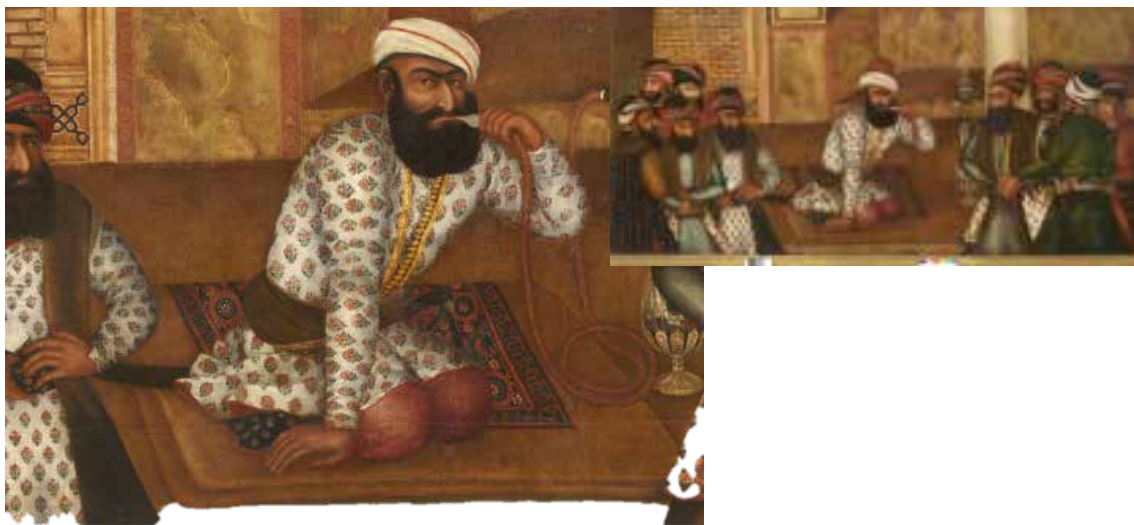
زندیه به مثابه‌ی واقعیتی ناگزیر پذیرفته شود. از آنجا که هدف این پژوهش درک ابعاد گوناگون بافته‌های عصر زندیه موجود در نگاره‌های آقا صادق است، یافتن تصویر قالی زندیه ارزشمند بوده و مطالعه‌ی بخشی از وجوه بافته‌ی یادشده در نیمه‌ی دوم سده‌ی دوازدهم را ممکن می‌سازد. از میان آثار آقا صادق، نمونه‌های اندکی در بردارنده تصویر مشخص از قالی هستند، نگاره‌ی رستم خان زند از موارد یاد شده است. تاریخ آفرینش نگاره به استناد رقم هنرمند ۱۱۹۳ ه. ق/ ۱۷۷۹ م. است. فرش موجود در این نگاره همانند بیشتر قالی‌های زند، طرحی واگیره‌ای و تکرارشونده دارد. واگیره‌ی قالی متشکل از قاب‌های اسلیمی با تزیینات ختایی است (تصویر ۲۲). حاشیه‌ی بزرگ طرح اسلیمی داشته و حاشیه‌ی کوچک نیز از نوع «مداخل» (تصویر ۲۲) است.

در تصویر ۲۳ اگرچه رقمی از آقا صادق درج نشده؛ اما بافته‌ی مشاهده شده در اثر به قالی دیده شده در نگاره‌ی آقا صادق شباهت دارد.

یکی از وجوه تمایز قالی‌های زند و صفوی، کم‌رنگ شدن نقوش گردان در دوره‌ی زند است؛ اما در این نگاره قالی در بردارنده نقوش منحنی است. استمرار سنت طراحی قالی‌هایی با نقوش گردان در اثری دیگر از آقا صادق قابل ردیابی است (تصویر ۲۴). قالی تصویر ۲۴ نیز طرحی بندی داشته و منقوش به حاشیه‌ی مداخل است.

سومین اثری که به آقا صادق منسوب بوده و در بردارنده‌ی تصویر قالی نیز هست (تصویر ۲۵) نمایانگر طرح ساده شده‌ی قالی بندی نیمه‌ی دوم سده‌ی دوازدهم هجری است. اثر یادشده همانند بسیاری از بافته‌های نیمه‌ی دوم سده‌ی دوازدهم دارای طرح بندی لوزی است.

د. نمند: از میان منسوجات موجود در آثار آقا صادق به نمند نیز می‌توان اشاره نمود. در تصویر ۲۶ کریم خان زند بر روی زیراندازی نشسته است که تاشده و دولا است. پژوهشگران حوزه‌ی فرش از جمله حصوری، نمند را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «این واژه [نمند] از ریشه‌ی نم هند و ایرانی است که به معنی خم شدن است. نمند یعنی خمیده یا خم شونده و منعطف» (حصوری، ۱۳۹۴: ۲۰). کارستن نیبور^۱ در توصیف فضای داخلی کاخ صادق خان زند^۲ می‌نویسد: «کف این سالن قالی بزرگ و زیبایی داشت. برخلاف عثمانی که دورتادور اتاق‌ها دیوان می‌گذارند، در اینجا نمدهای گران قیمتی به چشم می‌خورد که به اندازه‌ی فرش‌های

تصویر ۲۶. بزرگنمایی نمود در تابلوی کریم‌خان زند و درباریان (نگارنده)

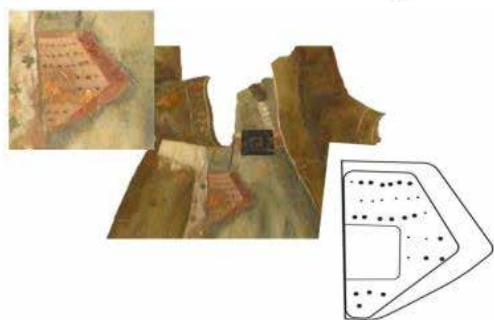
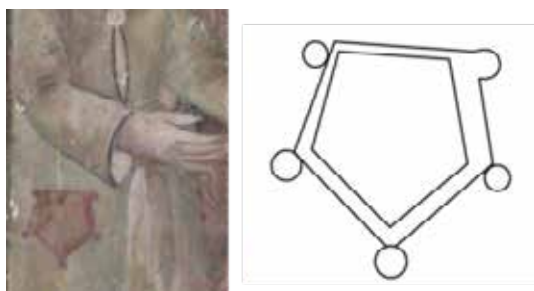
۱۲). در تصاویر ۲۷ و ۲۸ به ترتیب کریم‌خان و صادق‌خان مانند تصویر ۲۶ روی نمودی تاشده و دولا نشسته‌اند. اگرچه وضوح طرح و نقش بافته در تصویر ۲۶ بیشتر است؛ اما بازهم مانند تصویر ۲۶ دوتا شده است. آقا صادق در نگاره‌ی نگهداری شده در موزه‌ی آقاخان نمودی را نقاشی کرده که زمینه‌ای شتری رنگ داشته و به عبارتی خودرنگ^{۱۳} است.

حاشیه‌ی نمود مداخل بوده و بخش‌های معلوم از بافته گل‌های گرد چند پر بزرگ و کوچک را نشان می‌دهد. در تصویر ۲۶ و تصویری که مربوط به روی جلد تاریخ گیتی‌گشاست (تصویر ۲۷) لبه‌ی انتهایی بافته تادیوار بسیار فاصله داشته و هنرمند می‌توانسته نمود را کامل نقاشی کند؛ اما تنها نیمه‌ای از آن مشخص بوده و در تصویر ۲۶ لبه‌ی تاشده‌ی بافته حالتی محدب و برآمده دارد. نگارنده با توجه به تولیدات کنونی نمودی از تشخیص بافته‌ی یادشده و

که حکماً باید قالی باشد... اگر کناره و سرانداز از نمود بود یک روفرشی... در بالای اطاق [اتاق] روی سرانداز یا در شاه‌نشین یا هر دو اگر فرش نمود و روفرشی...» (مستوفی، ۱۳۹۹: ۱۷۷). شاهد و مثالی دیگر بر این مدعا و دلالت‌گر استفاده از نمود در عصر زندیه دو تصویر (تصاویر ۲۶ و ۲۷) از جلد لاک‌ی تاریخ گیتی‌گشا در کتابخانه‌ی موزه‌ی بریتانیا است: «یک پیکره‌ی دیگر، کریم‌خان را همراه شماری از درباریان زندیه نشان می‌دهد و کریم‌خان در وسط آنها قرار گرفته و روی قالیچه‌ای نشسته و سرگرم کشیدن قلیان است و آن را به لحاظ سبک شناسی، به محمدصادق نسبت داده‌اند. شبیه این دو پیکره [موجود در موزه پارس و موجود در موزه لوور]، پیکره‌ی دیگری از کریم‌خان زند است که به حالت دو زانو نشسته و دست به کمر دارد و شمشیر روی زانوانش حمایت شده است و این تابلو نیز منسوب به محمدصادق است و در کتابخانه بریتانیای لندن نگهداری می‌شود» (آژند، ۱۳۹۴:

تصویر ۲۷. کریم‌خان و درباریان، جلد (بیرونی) لاک‌ی تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ زندیه، کتابخانه‌ی موزه‌ی بریتانیا (URL23)

تصویر ۲. چننه در نقاشی دیواری عمارت هفت تنان شیراز، نقاشی‌هایی با مضامین عرفانی، اثر آقا صادق، عصر زندیه (نگارنده)

می‌کند: «کیسه کرباسی یا پشمی یا چرمی که بند بلند دارد و بر شانه حمایت‌انداخته می‌شود. عموماً گداها دارند و اطفال مدرسه هم کتاب‌های خود را در آن نهاده و به مدرسه می‌روند» (داعی الاسلام، ۱۳۶۲: ۴۷۶). حضوری در رابطه با فراموش شدن اصطلاحات در زمینه‌های تخصصی و فنی می‌نویسد: «یا اصطلاح جل‌بندی در آن [داستان عامیانه و مشهور حسین‌گرد] به کار رفته که به معنی کیف بنددار است، چیزی همانند چننه یا هیبه که ابزارها و وسایل سبک دم دست را در آن می‌گذاشتند. چننه و هیبه واژه‌های گزیده‌تر و جلبندی عامیانه‌تر است، زیرا نسبت به چننه و هیبه جنس پست‌تری (جل) هم داشته است» (حضوری، ۱۳۹۶: ۱۸۸) (تصویر ۳).

چننه کیسه‌ای است که درویشان بر دوش می‌آویزند و مایحتاج خود را در آن می‌گذارند. درویش آنچه در این دنیا دارد در چننه جای می‌دهد.

تصویر ۲۸. صادق خان و درباریان، جلد (داخلی) لاک‌تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ زندیه، کتابخانه‌ی موزه‌ی پریتانیا (URL24)

تصویر ۲۹. نمد، موزه‌ی ارمیتاژ، مجموعه‌ی پازیریک (URL25)

اطلاق نمد دچار تردید شد زیرا نمدهای موجود منسوجی با نقوشی ساده و کم‌کار به نظر می‌آیند، در حالی که نمد موجود در تصویر ۲۶ پرنقش و نگار و ظریف است. حضوری به نمدی باستانی و منقوش به نقوش پیچیده اشاره کرده است: «کهن‌ترین نمد بازمانده‌ی جهان از همان گور سکائی به دست آمده است که بسیار زیبا و آراسته است و نقش جانورانی چون غاز و اسب [اسب] بر آن دیده می‌شود» (حضوری، ۱۳۹۶: ۲۰) (تصویر ۲۹). لازم به ذکر است در برخی از آثار نمدی، در مرحله‌ی تکمیلی سوزن‌دوزی می‌شده و بدین ترتیب نقوش بر نمد پدید می‌آمده است.

وجود نمدهای منقوش در دوران باستان و دوران اسلامی، تردید امکان تولید نمدهای پرنقش در دوره‌ی زندیه را به یقین بدل می‌کند که بافته‌ی دیده شده در تصاویر ۲۶، ۲۷ و ۲۸ نمد است.

۵. چننه: فرهنگ نظام، واژه‌ی چننه را این‌گونه تعریف

در آثار درجه اول خود که برای حامیان هنر و درباریان دیگر این خاندان کار کرده، از رقم «رقم کمترین محمدصادق» استفاده نموده است» (آژند، ۱۳۹۴: ۱۳). اگرچه این موضوع به طبقه‌بندی تاریخی بافته‌ها در ادوار فعالیت آقا صادق در سه دوره‌ی افشاریه، زندیه و ابتدای قاجاریه کمک می‌کند؛ اما نگارنده معتقد است جستن ارتباط مضامین و نوع بافته از اهمیت بیشتری برخوردار است. به نحوی بافته‌ها مطابق با موضوع نگاره انتخاب شده است؛ حتی پژوهشگرانی

از این گذرگاه مطالعه‌ی بافته‌ها در آثار آقا صادق با توجه به مؤلفه‌هایی چون رقم (امضا)، زمان خلق و مضمون اثر حائز اهمیت است. میان مضامین و نوع بافته‌ها ارتباط معناداری وجود دارد. پژوهشگرانی چون آژند سیری تاریخی برای مرقومات آقا صادق در نظر گرفته‌اند: «از رقم‌های آمده در آثار هنری محمدصادق می‌توان به این نکته پی برد: وی در آثار درجه اول خود از رجال برجسته‌ی دربار زندیه - مانند کریم خان زند - از رقم «یا صادق الوعد» بهره گرفته و

جدول ۱. بافته‌های موجود در آثار آقا صادق (نگارنده)

دوره	اثر	نوع بافته‌ی موجود در اثر	امضا	رقم	محل نگهداری	مضمون	ارتباط مضمون و تعیین نوع بافته
زندیه		بافته‌ی داری مشاهده نمی‌شود؛ اما نقش پردازی کف متأثر از طرح و نقش قالی است.	۱	نقاشی	حراجی چیس ویک در لندن	بزمی و تغزلی	مضمون تغزلی و کاشی گل دار با نقوش ختایی (سعی در القای حس قالی با استفاده از کاشی‌های هم نقش)
زندیه		اسب پوش	۱	آثار آقا صادق	موزه‌ی ویکتوریا و آلبرت	رزمی	رزمی واسپ پوش
زندیه		بافته‌ی داری مشاهده نمی‌شود؛ اما نقش پردازی سطح متأثر از طرح و نقش قالی است.	۱	آثار آقا صادق	موزه‌ی ویکتوریا و آلبرت	بزمی و تغزلی	مضمون تغزلی و کاشی گل دار با نقوش ختایی (سعی در القای حس قالی با استفاده از کاشی‌های هم نقش)
زندیه		بافته‌ی داری مشاهده نمی‌شود؛ اما نقش پردازی سطح متأثر از طرح و نقش قالی است.	۱	آثار آقا صادق	موزه‌ی ویکتوریا و آلبرت	بزمی و تغزلی	مضمون تغزلی و کاشی گلدار با طرح قالی (سعی در القای حس قالی با استفاده از کاشی‌های هم نقش)
زندیه		اسب پوش	۱	تابلو نقاشی	موزه‌ی بروکلین	مضامین کهن ایرانی (نبرد قهرمان و نیروی شر)	رزمی واسپ پوش
زندیه		اسب پوش	۱	تابلو نقاشی	موزه‌ی بروکلین	مضامین کهن ایرانی (نبرد قهرمان و نیروی شر)	رزمی واسپ پوش
زندیه		اسب پوش	۱	تابلو نقاشی	موزه‌ی بروکلین	سلطان سنجر و پیرزن	اگرچه داستانی و پندآموز؛ اما اسب پوش زیراموقیعت داستان فضای بیرونی است.
زندیه		اسب پوش	۱	تابلو نقاشی	موزه‌ی بروکلین	شیرین در حال آبتنی و نظاره‌گری خسرو	اگرچه عاشقانه و تغزلی؛ اما اسب پوش زیراموقیعت داستان فضای بیرونی است.

زنده		اسب پوش	۱	تابلو نقاشی	موزه ی بروکلین	شیرین و فرهاد کوه کن	اگرچه عاشقانه و تغزلی؛ اما اسب پوش زیرا موقعیت داستان فضای بیرونی است.
زنده		اسب پوش	۱	تابلو نقاشی	موزه ی بروکلین	بهرام گورو آزاده	اگرچه عاشقانه و تغزلی؛ اما اسب پوش زیرا موقعیت داستان فضای بیرونی است.
قاجاریه		اسب پوش	۱	نقاشی دیواری	کاخ موزه ی چهل ستون اصفهان	رزمی: جنگ چالدران	رزمی واسب پوش
قاجاریه		اسب پوش	۱	نقاشی دیواری	کاخ موزه ی چهل ستون اصفهان	رزمی: جنگ کرنال	رزمی واسب پوش
زنده		-	۱	نقاشی	حراجی ساتبی	مضامین اروپایی	بدون بافته، بافته به مثابه ی شناسه ی هویت ایرانی بوده و اینجا موضوع فرنگی است و بافته ای داری دیده نمی شود.
زنده		-	۱	نقاشی	حراجی ساتبی	مضامین مسیحی	بدون بافته، بافته به مثابه ی شناسه ی هویت ایرانی بوده و اینجا موضوع فرنگی است و بافته ای داری دیده نمی شود.
زنده		قالی	۱	نقاشی	حراجی ساتبی	پیکرنگاری تاریخی: ریتم خان زند	پیکرنگاری درباری و قالی
زنده		قالی	۱	نقاشی	حراجی کریستی	پیکرنگاری	تغزلی و قالی
زنده		نمد	۱	نقاشی	موزه آقاخان	مضامین درباری	کریم خان زند و نمد
زنده		-	۱	قلمدان	موزه ملک	مکتب	بافته داری دیده نمی شود.
زنده		اسب پوش	۱	قلمدان	موزه ملک	رزمی: جنگ کرنال	رزمی واسب پوش

مانند آژند میان امضا و طبقه یا جایگاه سوژه ارتباط مستقیم قائل هستند یا به تعبیری دیگر ارتباط معناداری میان طبقات اجتماعی و امضای نقاش وجود دارد. به استناد این ادعا، جایگاه بافته‌ها نیز قابل تحلیل است. به طور مثال در نقاشی‌های کریم خان زند، نمذ دیده می‌شود و به نظر می‌رسد برخلاف امروز، در روزگار زندیه نمذ منسوجی کم‌ارزش نبوده و یا این احتمال وجود دارد کریم خان زند به دلیل منش خاص و تواضع به نمذ علاقمند بوده است. محور مهم دیگر نوع بافته، قطع، محل قرارگیری، طرح و نقش آن است که در نگاره‌های آقا صادق انعکاس یافته است (جدول ۱). نوع اثر به مثابه ماده‌ی بیان نیز به اعتقاد نشانه-معناشناسان در چگونگی بازتاب طرح و نقوش بافته‌ها مؤثر بوده است. شعیری در کتاب «نشانه-معناشناسی دیداری؛ نظریه و تحلیل گفتمان هنری» به اهمیت سطح فیزیکی اشاره می‌کند: «در سطح فیزیکی، متون دیداری را نمی‌توان جدا از ماده‌ی بیان آنها در نظر گرفت؛ یعنی اینکه فرایند معنا به همان اندازه که وابسته به صورت بیان است، از ماده‌ی بیان نیز بهره‌مند می‌گردد. به همین دلیل است که در مطالعه‌ی متون دیداری باید به کانال شکل دهنده به این متون نیز به عنوان سطح فیزیکی بیان توجه نمود» (شعیری، ۱۳۹۱: ۷۴-۷۳). جسم فیزیکی یا ماده بیان همان چیزی است که در فرایند معناسازی مشارکت می‌کند. از این منظر با توجه به فراوانی و تنوع کارهای آقا صادق در انواع آثار لاک‌ی، دیوارنگاره و نقاشی روی بوم نمی‌توان ارتباط نقوش و طرح بافته‌ها با ماده بیان را از نظر دور داشت.

نتیجه

مطالعه‌ی آثار متنوع و فراوان آقا صادق به تشخیص بافته‌های گوناگونی چون قالی، چننه و اسب‌پوش و همچنین نمذ کمک نمود. رابطه‌ی معناداری میان موضوع آثار و انتخاب بافته‌های داری وجود دارد. علاوه بر ترسیم فضای بیرونی یا داخلی که مؤلفه‌ای مهم در انتخاب بافته است، مضامین دارای اهمیت بوده‌اند. پوشش ستوران از نوع کاربردی و البته منقوش با نقوش گل‌فرنگ اصلی‌ترین بافته در میان آثار رزمی و فضاهای بیرونی است. چننه یا کیف بنددار مهم‌ترین بافته‌ی داری در میان کارهایی با موضوع عرفانی نظیر نقاشی‌های هفت‌تنان است. نمذ در بیشتر

آثاری که از کریم خان زند نقاشی شده است وجود دارد که بیانگر اهمیت منسوج یادشده در دوره‌ی زندیه، به ویژه زمان کریم خان و صادق خان زند است. مسئله شایان توجه دیگر حضور اقشار و طبقات گوناگون جامعه و تناسب بافته‌ها در نگاره‌های مربوطه است. برخی کارهای هنری آقا صادق مزین به کاشی‌هایی منقوش به نقوش قالی است. بعضی از نگاره‌های آقا صادق که به پیکرنگاری درباری اختصاص دارد، نمایانگر تصویری از قالی نیمه‌ی دوم سده‌ی دوازدهم هجری است که از آن میان نگاره‌ی رستمخان زند را می‌توان نام برد. قالی به مثابه‌ی بافته‌ای ایرانی که شناسه‌ای هویتی به شمار می‌آید در نگاره‌هایی از آقا صادق با موضوعات فرنگی دیده نمی‌شود.

از سویی دیگر، فعال بودن محمدصادق در دوران زندیه و قاجاریه در به دست آوردن دیدگاهی تطبیقی در تحلیل طرح و نقوش بافته‌هایی مانند پوشش ستوران که در نگاره‌های جنگ‌های چالدران و کرنال از دوره قاجار باقی مانده‌اند، یاری رساند تا میزان تحول و تغییر ویژگی‌های شکلی اسب‌پوش‌ها درک شود.

به اعتبار زندگی هنری آقا صادق در ادوار تاریخی افشاریه، زندیه و قاجاریه، مطالعه‌ی آثار وی آینه‌ای از بافته‌های رایج و پررونق آن دوران است. مطالعه‌ی آثار هنری آقا صادق نشان از آن داشت که در برخی نگاره‌ها، هنرمند با توجه به اهمیت موضوع و نقش بافته به مثابه‌ی عنصر فرهنگی، محل قرارگیری آن را تعیین نموده است؛ به طور مثال در نگاره‌ی رستم خان زند قالی در القای حس ایرانی بودن در کنار عناصر دیگر مهم پنداشته شده و مساحت قابل توجهی از نگاره بدان اختصاص دارد؛ در حالی که در نگاره‌های مربوط به کریم خان زند بخش اندکی از نمذ قابل تشخیص است. در پاسخ به پرسش «آثار آقا صادق چه ره‌یافتی به شناخت دست بافته‌ها دارد؟» می‌توان اهمیت آثار هنری او را در ارتباط با شناخت دست بافته‌ها این‌گونه تبیین نمود که با توجه به تنوع مضامینی چون عارفانه، عاشقانه و تغزلی، رزمی و پیکرنگاری در کارهای او و جایگاه وی به عنوان نقاشی که بخش زیادی از سده‌ی دوازدهم را درک نموده، مطالعه‌ی کارهایش موجب شناخت بخشی از تاریخ تصویری بافته‌های سنتی سده‌ی دوازدهم شد.

پی‌نوشت

۱. فرش واژه‌ای کلی و مجموعه‌ای مادر است که انواع دست‌بافته‌ها اعم از قالی، نمد، بوریا، گلیم و ویلاس و غیره را دربر می‌گیرد.
2. Metropolitan museum
3. Brooklyn museum
4. Muhammad Sadiq
۵. خَل‌کاری: شیوه‌ای از تزیین است که در آن نقوشی از قبیل گل‌ها و پرندگان را با زرمحلول بر سطح کاغذ ایجاد کنند. در این حالت نقش‌ها را با خطوط ایجاد نمی‌کنند، بلکه آنها را به صورت سطوحی از زرمحلول بر صفحه نقش می‌کنند. این شیوه بیشتر در تزیین حاشیه‌ی صفحات نسخه‌ها کاربرد داشته است (قلیچ‌خانی، ۱۳۷۳: ۷۱).
۶. گره‌دار، بافته‌ای که علاوه بر تاروپود، جزء سومی به نام پز هم دارد.
۷. پرویز تناولی انواع گوناگونی از پوشش‌های جانوری شامل روزنی، زیر زینی، جُل و رو کپلی را برمی‌شمارد که با توجه به توضیح وی در قرارگیری بافته بر روی اسب، نمونه‌های دیده شده در آثار آقا صادق و نگهداری شده در موزه‌ی بروکلین رو کپلی به حساب می‌آیند.
۸. شاهزاده‌ی زند؛ نوه‌ی زکی خان، برادر ناتنی کریم خان زند
۹. یکی از حاشیه‌های فرش ایرانی که درهم‌رفتنی و داخل شدن نقش در دو جهت بالا و پایین در یکدیگر موجب اطلاق نام مداخل شده است.
۱۰. مساح آلمانی که در دوره‌ی زندیه به ایران و از جمله به شیراز، پایتخت زندیه، سفر کرد.
۱۱. برادر کریم خان زند و بیگلر بیگ (بگلر بیگ) فارس در دوره‌ی زندیه: بیگلربیگی به معنای امیر امیران یکی از منصب‌های لشکری در ایران از قرن هفتم تا دوازدهم هجری، به معنی حاکم و فرمانده‌ی نظامی ایالات بزرگ و سرحدات و گاه فرمانده‌ی کل قوا بود. بیگلربیگی (= بیگ بیگ‌ها) گاه با «امیرالامرا» (امیر امیران یا امیر میران) و گاه با سردار (URL26)
۱۲. پسر صادق خان برادر کریم خان زند و پدیر لطفعلی خان زند
۱۳. بهره‌مندی از الیاف پشمی یا مویین جانوران با همان رنگ طبیعی و اجتناب از رنگرزی.

کتابنامه

- آصف (رستم‌الحکماء)، محمد هاشم (۱۳۸۸). *رستم‌التواریخ، تصحیح: میترا مهرآبادی*، چاپ دوم، تهران: دنیای کتاب.
- آژند، یعقوب (۱۳۹۴). *محمدصادق (آقا صادق) (فعال در نیمه دوم سده دوازدهم ه.ق.)*، چاپ نخست، تهران: بیکره.
- احسانی، محمد تقی (۱۳۸۲). *جلدها و قلمدان‌های ایرانی و نگارگری (جلد دوم: هنرمندان ایرانی در سه قرن اخیر)*، چاپ نخست، تهران: امیرکبیر.
- اسفندیاری پور، هوشنگ (۱۳۸۹). *تحلیل و بررسی تابلوی آقابزرگ ششیرازی نقاش دوره قاجاریه و تطبیق آن با دیوارنگاره‌های عمارت هفت تنان شیراز و آثار نقاشی دوره زندیه در شیراز*، زیر نظر محمدعلی رنجبر و علی اکبر صفی پور، مجموعه مقالات کنگره بزرگ زندیه (جلد دوم)، شیراز: بنیاد فارس شناسی، ۷۵۰-۷۳۵.
- اسکار چیا، جیان روبرتو (۱۳۹۰). *هنر صفوی، زند، قاجار*، مترجم: یعقوب آژند، چاپ سوم، تهران: مولی.
- اولتار یوس، آدام (۱۳۸۵). *سفرنامه آدام‌الناریوس: ایران عصر صفوی از نگاه یک آلمانی*، مترجم: احمد بهپور، چاپ نخست، تهران: ابتکار نو.
- برهمند، مریم (۱۳۸۹). *ترکیب‌بندی در آثار پیکره‌نگاری درباری دوره زندیه، کوشش محمدعلی رنجبر و علی اکبر صفی پور*، مجموعه مقالات کنگره بزرگ زندیه (ج ۲)، چاپ اول، شیراز: بنیاد فارس شناسی، ۷۷۱-۷۷۹.
- پاکبار، رویین (۱۳۸۳). *دا بره‌المعارف هنر*، چاپ چهارم، تهران: فرهنگ معاصر.
- پرهام، سیروس (۱۳۷۱). *دستبافت‌های عشایری و روستایی فارس (ج ۲)*، به همکاری سیاوش آزادی، چاپ نخست، تهران: مؤسسه انتشاراتی امیرکبیر.
- تناولی، پرویز (۱۳۷۷). *جل‌های عشایری و روستایی ایران*، چاپ نخست، تهران: یساولی.
- جوانی، اصغر (۱۳۹۰). *بنیان‌های مکتب نقاشی اصفهان*، چاپ دوم، تهران: فرهنگستان هنر.
- حصوری، علی (۱۳۹۶). *سفرنامه‌ی حاجی مهندس (سفرنامه‌ی فرش)*، چاپ نخست، تهران: چشمه.
- خلیلی، ناصر و رابی، جولیا (۱۳۸۶). *کارهای لاک*، مترجم: سودابه رفیعی سخایی، چاپ اول، تهران: کارنگ.
- داعی الاسلام، سید محمدعلی (۱۳۶۲). *فرهنگ نظام (ج ۲: پ تا آخر خ)*، چاپ دوم، تهران: دانش.
- دیبا، لیلیا (۱۳۷۴). *هنرهای ایرانی: نقاشی زیر لاک*، زیر نظر ر. دلبلیو. فریه، چاپ اول، تهران: نشر فرزانه روز.
- رابینسن، بی دلبلیو (۱۳۷۴). *هنرهای ایرانی: نقاشی پس از دوره صفوی، زیر نظر ر. دلبلیو. فریه*، چاپ اول، تهران: نشر فرزانه روز. شریف‌زاده، سید عبدالمجید (۱۳۸۱). *دیوارنگاری در ایران «زند و قاجار در شیراز»*، چاپ اول، تهران: مؤسسه صندوق تعاون سازمان میراث فرهنگی کشور.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۹۱). *نشانه-معناشناسی دیداری: نظریه‌ها و کاربردها*، چاپ یکم، تهران: سخن.
- شهدادی، جهانگیر (۱۳۸۴). *دریچه‌ای بر زیبایی‌شناسی ایرانی: گل و مرغ*، چاپ نخست، تهران: کتاب خورشید.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۷۳). *فرهنگ واژگان خوشنویسی و هنرهای وابسته*، تهران: روزنه.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۶). *آثار و احوال نقاشان قدیم ایران (جلد ۱)*، چاپ نخست، تهران: مستوفی.

- گزنفون (۱۳۸۳). *گورش نامه*، مترجم: رضامشایخی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۹۹). *تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه (از آغامحمدخان تا آخر ناصرالدین شاه) (ج ۱)*، چاپ هشتم، تهران: انتشارات زوآر.
- نصر، طاهره (سُها) (۱۳۸۷). *جستاری در شهرسازی و معماری زنده‌یه*، چاپ نخست، شیراز: انتشارات نوید شیراز.
- نیبور، کارستن (۱۳۹۰). *سفرنامه کارستن نیبور*، مترجم: پرویز رجبی، چاپ نخست، تهران: انتشارات ایران شناسی.

URLs:

- URL1. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sadiq,_Madonna_and_Child_with_Angel.png (Access Date: 2023/04/13)
- URL2. [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Muhammad_Sadiq_\(painter\)#/media/File:A_European_gentleman,_attributable_to_Muhammad_Sadiq,_Persia,_late-Zand_-_early-Qajar,_late_18th_-_early_19th_century.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Muhammad_Sadiq_(painter)#/media/File:A_European_gentleman,_attributable_to_Muhammad_Sadiq,_Persia,_late-Zand_-_early-Qajar,_late_18th_-_early_19th_century.jpg) (Access Date: 2023/04/13)
- URL3. https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/1997.108.7_unframed_PS11.jpg (Access Date: 2023/04/07)
- URL4. https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/1997.108.5_IMLS_SL2.jpg (Access Date: 2023/04/07)
- URL5. https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/1997.108.6_IMLS_SL2.jpg (Access Date: 2023/04/07)
- URL6. https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/1997.108.4_IMLS_SL2.jpg (Access Date: 2023/04/07)
- URL7. <https://collections.vam.ac.uk/item/O85318/mirror-case-muhammad-sadiq/?carousel-image=2015HN9787/> (Access Date: 2023/04/07).
- URL8. https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/1997.108.1_IMLS_SL2.jpg (Access Date: 2023/04/07)
- URL9. https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/1997.108.2_IMLS_SL2.jpg (Access Date: 2023/04/07)
- URL10. <http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00033/> (Access Date: 2023/04/28)
- URL11. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/73/Battle_of_Chaldiran_%281514%29.jpg (Access Date: 2023/04/20)
- URL12. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/49/A_painting_in_Chehel_Sotoun2.jpg (Access Date: 2023/04/20)
- URL13. https://en.wikipedia.org/wiki/Mohammad_Sadiq_%28painter%29#/media/File:Court_of_Karim_Khan.png (Access Date: 2023/04/07)
- URL14. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3c/Rustam_Khan_Zand.png (Access Date: 2023/04/21)
- URL15. <https://www.chiswickauctions.co.uk/auctionlot/189-an-interior-scene-with-a-lady-playing-a-persian/> (Access Date: 2023/04/28)
- URL16. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446096/> (Access Date: 2023/04/23)
- URL17. <https://collections.vam.ac.uk/item/O346663/tehran-floor-tile-imitating-ikat-tile-unknown/> (Access Date: 2023/04/23)
- URL18. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/06/Handsome_prince_-_Saniolmolk.jpg (Access Date: 2023/04/23)
- URL19. <https://dekhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary/%D8%AC%D9%84/> (Access Date: 2023/04/28)
- URL20. <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/archives/image/55267/> (Access Date: 2023/05/05)
- URL21. <https://www.christies.com/lot/lot6229645/> (Access Date: 2023/04/28)
- URL22. <https://images.metmuseum.org/CRDImages/is/original/sf1978-150a.jpg> (Access Date: 2023/04/24)
- URL23. <https://britishlibrary.typepad.co.uk/asian-and-african/2014/06/some-portraits-of-the-zand-rulers-of-iran-1751-1794.html> (Access Date: 2023/04/24)
- URL24. <https://britishlibrary.typepad.co.uk/asian-and-african/2014/06/some-portraits-of-the-zand-rulers-of-iran-1751-1794.html> (Access Date: 2023/04/24)
- URL25. <https://www.heritagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/879867/> (Access Date: 2023/04/26).
- URL26. <https://fa.wikipedia.org/wiki/> (Access Date: 2023/04/24)

Identification, Classification, and Analysis of Handwoven Products in Muhammad Sadiq's Works (Second Half of the Twelfth Century AH)

Abstract:

Karim Khan Zand personally oversaw the processes involved in making artworks. The cultural heritage remaining from the twelfth century AH / eighteenth century AD mirror the cultural atmosphere of Iran during the Zand period. Accordingly, delving into the works of Muhammad Sadiq (Aqa Sadiq), a prominent artist in the second half of the twelfth century AH / eighteenth century AD, can further illuminate the mysteries of Zand woven products. Muhammad Sadiq was a painter at the court of Karim Khan and his works represent a diverse range of cultural products including traditional rugs. This study aimed to explore the motifs and designs in woven products portrayed in Muhammad Sadiq's works and examine the relationship of the motifs, designs, and positioning of the products and the themes of his paintings. Studying Muhammad Sadiq's preserved works, with his raqam (signature), can help expound our knowledge of the era they were created. Muhammad Sadiq was a distinguished painter and artist of the Zand period. A comprehensive understanding of the various aspects and components of his works could reveal factual information about the Zand era. For example, interior building decorations and ornamentations, foods, flora and fauna, individuals' attire and makeup, and woven products (including machine-made, loom-made, and handwoven types). This study aimed to explore the motifs and designs in woven products portrayed in Muhammad Sadiq's works and examine the relationship of the motifs, designs, and positioning of the products and the themes of his paintings. Studying Muhammad Sadiq's preserved works, with his raqam, can help expound our knowledge of the era they were created. What are the most frequent designs and motifs of rugs portrayed in Muhammad Sadiq's paintings? More importantly, how can we explain the relationship between the themes of his works and the types of woven products in the miniatures? What is the relationship of the motifs, designs, and positioning of the woven products and the subject matters of his paintings? Given the fact that Muhammad Sadiq's raqams were adapted for the status of the client or the people depicted in his paintings, could there be a link between the motifs, designs, and positioning of the woven products in the paintings and the status of the figures? What can Muhammad Sadiq's works reveal about loom-made woven works? There seems to be a significant relationship between the themes in Muhammad Sadiq's works and the represented woven products in his paintings. With a developmental research design, this qualitative study sought to expand written sources on Iranian art in the Zand period by analyzing woven products, a type of applied art, as depicted in visual and fine arts of the Zand era. To this end, first, pictures of Muhammad Sadiq's works, including murals, paintings, and lacquer works, were collected. Next, the woven works portrayed in the paintings were studied and classified. Finally, the motifs, designs, dimensions, and positioning of the woven works and their

Document Type:

Original/Research/Regular Article

Receive Date: 06 May 2023

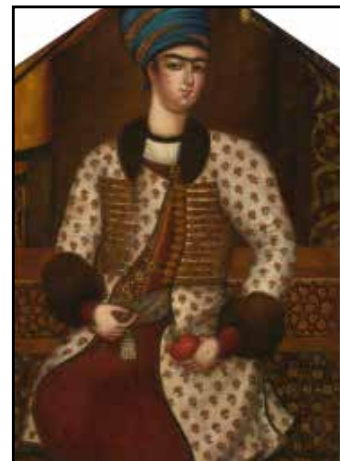
Accept Date: 15 July 2023

Samaneh Kakavand

(Corresponding Author): Associate Professor, Department of Carpet, Faculty of Applied Arts, Iran University of Art, Tehran, Iran.
Email: s.kakavand@art.ac.ir

DOI:

10.22051/jtpva.2023.43671.1504

relationship with the themes of the paintings were analyzed. The study population included Muhammad Sadiq's available works including murals in Haft Tanan Mansion in Shiraz, Iran, miniatures like the portrait of Rustam Khan Zand, and items preserved at the Malek Museum in Tehran, the Pars Museum in Shiraz, the Metropolitan Museum of Art and the Brooklyn Museum in New York City, the Victoria and Albert Museum in London, and other museums based on Muhammad Sadiq's signature. The data were collected through library research. The works were selected by nonprobability sampling focusing on availability. Overall, there were a considerable number of works available.

Yaghub Azhand's Muhammad Sadiq (Aqa Sadiq) (2015) is the most comprehensive biographical work about Muhammad Sadiq, exploring various aspects of his life and character. Azhand's analytical approach was a guiding light for this research. He provides an accurate analysis of different periods of Muhammad Sadiq's life. Gianroberto Scarcia briefly reviews Safavid, Zand, and Qajar arts in a section of the Encyclopedia of World Art. In "Composition in Figurative Paintings in the Zand Court" (2010), published in the collection of articles presented at the Great Zandieh Conference in Iran, Maryam Berahmand broadly studies figurative paintings in the Zand period. In Lacquer of the Islamic Lands (2007), Nasser Khalili endorses Mohammad Ali Karimzadeh Tabrizi's view on the contrasts between the works of "Muhammad Sadiq" and "Aqa Sadiq". However, he contends that no authentic source is available for this supposition and considers both as the same artist. Khalili's book also offers a biographical account of Muhammad Sadiq's life and is held as a valuable source for providing pictures of the artist's all lacquer works. In *Ahval va Asar-e Naghashan-e Ghadim-e Iran [The Lives and Art of Old Painters of Iran]* (1997), Karimzadeh Tabrizi writes about Muhammad Sadiq under the entry of the Persian letter sād. Like other researchers, he neglects the changes in the artist's name, title, rhymed signature, and signature, presuming that Muhammad Sadiq and Aqa Sadiq are two different artists. Conversely, Azhand (2015) proves the presumption that Muhammad Sadiq and Aqa Sadiq are the same person based on the evidence that supports his idea. In his *Divarnegari dar Iran: Zand vs Qajar dar Shiraz [Murals in Iran: Zand and Qajar in Shiraz]* (2002), Abdolmajid Sharifzadeh also introduces Muhammad Sadiq and Aqa Sadiq as two different artists congruent with Karimzadeh Tabrizi's view.

The study of Muhammad Sadiq's diverse works led to the identification of various woven products such as rugs, satchels, saddle blankets, and felt mats. There was a significant relationship between the themes of his works and the portrayed loom-made woven works. In addition to depiction of the interior and exterior spaces, which is a crucial element in selecting woven works, the themes were of significance to the analysis. Saddle blankets as a practical item decorated with gol farang design were the main woven products among works with war themes and exterior settings. Satchels were the principal loom-made woven products among works with mystical themes such as Haft Tanan paintings. Felt mats were found in most of the works that portrayed Karim Khan Zand, indicating their significance in the Zand period, particularly during the reign of Karim Khan Zand and Sadeq Khan Zand. Another interesting point was the depiction of characters from all classes of the society in the paintings and how the woven works were adapted according to their status. Some of Muhammad Sadiq's artworks are decorated with tiles painted with rug motifs. Some of his court figurative paintings portray the Persian rug of the second half of the twelfth century AH / eighteenth century AD, among which the miniature of Rustam Khan Zand is an excellent instance. Rugs, as Iranian woven products that have the earmarks of Iranian identity, were not observed in miniatures with foreign subject matter.

Furthermore, Muhammad Sadiq's active years during the Zand and Qajar period helped form a comparative analysis of the motifs and designs in woven products like saddle blankets, found in miniatures of the Battle of Chaldiran and the Battle of Karnal in the Qajar Iran. This demonstrated the extent of developments and changes in the appearance of saddle blankets.

Given that Muhammad Sadiq lived during the Afsharid, Zand, and Qajar periods in Iran, his works can be seen as reflecting the common woven products of the time. The analysis indicated that in some miniatures, Muhammad Sadiq has determined the position of the woven products in the paintings based on the significance of the subject and the importance of woven works as a cultural element. For example, the rug in Rustam Khan Zand portrait is crucial, among other elements, in conveying an Iranian quality (Iranianness). It occupies a considerable area of the miniature. However, only a small part of the felt mats can be distinguished in the miniatures of Karim Khan Zand. To return to the question on the significance of Muhammad Sadiq's works in understanding woven products, it can be concluded that the analysis led to new findings about a part of the pictorial history of traditional Iranian woven products of the twelfth century AH considering the variety of themes such as mysticism, love, lyricism, and war in his works as well as his figurative paintings and Muhammad Sadiq's status as a painter who witnessed most of the twelfth century AH.

Keywords: Muhammad Sadiq(aqa Sadiq), Paintings of the Second Half of the Twelfth Century AH, Handwovens, Zandieh, Motifs and Patterns

References:

- Āsaf, M. H. (2009). *Rustam al-Tavārīkh*. (Edited by M. Mehrabadi). Tehran: Book World.
- Azhand, Y. (2015). *Mohammad Sadiq (active in the second half of the 12th century AH)*. Tehran: Paykareh.
- Barahmand, M. (2009). Composition in the Works of Court Portraiture of the Zandiyeh Era, under the supervision of Mohammad Ali Ranjbar & Ali Akbar Safipour. *Proceedings of the Great Zandiyeh Congress (Volume II)*, Shiraz: Fars shenasi Foundation. 771-779.
- Da'ial-Islam, M. A. (1983). *Nizam Dictionary (Vol. 2: C to the end of Kh)*. Tehran: Danesh.
- Diba, L. (1995). *The Art of Persia: Painting under Lacquer*. (Edited by R. W. Ferrier). Tehran: Farzan Rooz.
- Ehani, M. T. (2003). *Iranian Bookbinding and Pencases: a Commentary on the History of Bookbinding and Pencases in Iran*. Tehran: Amir kabir.
- Esfandiari-pour, H. (2010). Analysis and analysis of Agha Bozorg Shirazi, a Painter of the Qajar Era and its Comparison with the Murals of the Haftanan Mansion in Shiraz And the Painting Works of the Zandiyeh Period in Shiraz. Under the supervision of Mohammad Ali Ranjbar & Ali Akbar Safipour. (*Proceedings of the Great Zandiyeh Congress (Volume II)*), Shiraz: Farsology Foundation. 735-750.
- Ghelichkhani, H. R. (1994). *A Dictionary of Calligraphy and the Related Arts*. Tehran: Rozaneh.
- Hassouri, A. (2017). *Haji Muhandes Travel Book (Carpet Travel Book)*. Tehran: Cheshmeh.
- Javani, A. (2011). *Foundations of Isfahan Painting School*. Tehran: Matn.
- Karim Zadeh, M.A. (1997). *The Lives & Arts of Old Painters of Iran & A Selection of master's From The Ottoman & Indian Regions. (Vol. One). Tehran: Mostofi.*
- Khalili, N & Rabi, J. (2017). *Laki's Works*. (Translated by S. Rafiei Sakhai). Tehran: Karang.
- Mostofi, A. (2019). *Social And Administrative History of The Qajar Period (From Agha Mohammad Khan to the End of Naser Al-Din Shah)*. (Vol. 1). Tehran: Zavvar Publication.
- Nasr, T. (2008). *Urbanism and Architecture in the Zand Period*. Shiraz: Navid Shiraz Publication.
- Neibuhr, C. (2011). *Travels Through Arabia and Other Countries in the East*. (Translated by P. Rajabi). Tehran: Iranology Publications.
- Olearius, A. (2006). *Travelogue of Adam Alarius*. (Translated by A. Behpoor). Tehran: Ebtekar.
- Parham, C. (1992). *Tribal and Village Rugs from Fars*. (In collaboration with Siawosch Azadi). (1st Ed.). Tehran: Amir Kabir.
- Robinson, B.W. (1995). *THE ART OF PERSIA: Painting under Lacquer*. (Edited by R. W. Ferrier). Tehran: Farzan Rooz.
- Scarcia, G. R. (2011). *Art of Safavid, Zand, and Qajar*. (Translated by Y. Azhand). Tehran: Moula Publication.
- Shahdadi, J. (2005). *School of Gol-O-Morgh (Flower And Bird): A Window To Iranian Aesthetics*. Tehran: Ketab-E-Khorshid.
- Shairi, H. R. (2013). *Sémiotique visuelle Théorie et analyse du discours d'art*. Tehran: Sokhan.
- Tanavoli, P. (1998). *Horse & Camel Trappings from Tribal Iran*. Tehran: Yasavoli.
- Xenophon. (2004). *Cyropaedia*. (Translated by R. Mashyehki). Tehran: Elmi-Farhangi.

URLs:

- URL1. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sadiq,_Madonna_and_Child_with_Angel.png (Access Date: 2023/04/13).
- URL2. [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Muhammad_Sadiq_\(painter\)#/media/File:A_European_gentleman,_attributable_to_Muhammad_Sadiq,_Persia,_late-Zand_-_early-Qajar,_late_18th_-_early_19th_century.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Muhammad_Sadiq_(painter)#/media/File:A_European_gentleman,_attributable_to_Muhammad_Sadiq,_Persia,_late-Zand_-_early-Qajar,_late_18th_-_early_19th_century.jpg) (Access Date: 2023/04/13).
- URL3. https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/1997.108.7_unframed_PS11.jpg (Access Date: 2023/04/07).
- URL4. https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/1997.108.5_IMLS_SL2.jpg (Access Date: 2023/04/07).
- URL5. https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/1997.108.6_IMLS_SL2.jpg (Access Date: 2023/04/07).
- URL6. https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/1997.108.4_IMLS_SL2.jpg (Access Date: 2023/04/07).
- URL7. <https://collections.vam.ac.uk/item/O85318/mirror-case-muhammad-sadiq/?carousel-image=2015HN9787/> (Access Date: 2023/04/07).
- URL8. https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/1997.108.1_IMLS_SL2.jpg (Access Date: 2023/04/07).
- URL9. https://d11fxha3ugu3d4.cloudfront.net/images/opencollection/objects/size4/1997.108.2_IMLS_SL2.jpg (Access Date: 2023/04/07).
- URL10. <http://malekmuseum.org/artifact/1393.05.00033/> (Access Date: 2023/04/28).
- URL11. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/73/Battle_of_Chaldiran_%281514%29.jpg (Access Date: 2023/04/20).
- URL12. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/49/A_painting_in_Chehel_Sotoun2.jpg (Access Date: 2023/04/20).
- URL13. https://en.wikipedia.org/wiki/Mohammad_Sadiq_%28painter%29#/media/File:Court_of_Karim_Khan.png (Access Date: 2023/04/20).

cess Date: 2023/04/07).

- URL14. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3c/Rustam_Khan_Zand.png/(Access Date: 2023/04/21).
- URL15. <https://www.chiswickauctions.co.uk/auction/lot/189-an-interior-scene-with-a-lady-playing-a-persian/>/(Access Date: 2023/04/28).
- URL16. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446096/>/(Access Date: 2023/04/23).
- URL17. <https://collections.vam.ac.uk/item/O346663/tehran-floor-tile-imitating-ikat-tile-unknown/>/(Access Date: 2023/04/23).
- URL18. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/06/Handsome_prince_-_Saniolmolk.jpg/(Access Date: 2023/04/23).
- URL19. <https://dekhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary/>/(Access Date: 2023/04/28).
- URL20. <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/archives/image/55267/>/(Access Date: 2023/05/05).
- URL21. <https://www.christies.com/lot/lot6229645/>/(Access Date: 2023/04/28).
- URL22. <https://images.metmuseum.org/CRDImages/is/original/sf1978-150a.jpg>/(Access Date: 2023/04/22).
- URL23. <https://britishlibrary.typepad.co.uk/asian-and-african/2014/06/some-portraits-of-the-zand-rulers-of-iran-1751-1794.html>/(Access Date: 2023/04/24).
- URL24. <https://britishlibrary.typepad.co.uk/asian-and-african/2014/06/some-portraits-of-the-zand-rulers-of-iran-1751-1794.html>/(Access Date: 2023/04/24).
- URL25. <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/879867/>/(Access Date: 2023/04/26).
- URL26. <https://fa.wikipedia.org/wiki/>/(Access Date: 2023/04/24).